

УДК 327.3-327.8

Фесенко М.В.

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Досліджено глобальні проблеми та тенденції розвитку системи міжнародних відносин в умовах формування нового міжнародного порядку. Доведено, що всі глобальні проблеми взаємопов'язані та підсилюють дію одна одної. Показано, що гострота, масштаб і глибина екологічних, цивілізаційних, соціальних і політичних викликів ХХІ ст. є такими, що жоден учасник міжнародної системи не зможе вирішити самотійно. Політичні та соціально-економічні проблеми міжнародної системи в умовах глобалізації виражаються в поглибленні периферизації, що свідчить про одну з ознак кризи капіталістичної світ-економіки. Вона незворотно призводить до загострення конфліктів усередині міжнародної системи і глобальної системної кризи. Зростання кількості учасників світової системи, поглиблення периферизації, криза неоліберальної моделі глобалізації та капіталістичної світ-економіки, завершення лідерства США тощо є одними з ознак формування нового міжнародного порядку.

Ключові слова: глобальні тенденції, глобальні проблеми, міжнародна система, світовий порядок, глобалізаційні процеси, периферизація, нерівність, взаємозалежність.

Фесенко М.В. Глобальные проблемы и тенденции развития системы международных отношений.

Исследованы глобальные проблемы и тенденции развития системы международных отношений в условиях формирования нового международного порядка. Доказано, что все глобальные проблемы взаимосвязаны и усиливают действие друг друга. Показано, что острота, масштаб и глубина экологических, цивилизационных, социальных и политических вызовов XXI века являются таковыми, что ни один участник международной системы не сможет решить самостоятельно. Политические и социально-экономические проблемы международной системы в условиях глобализации выражаются в углублении периферизации, что свидетельствует об одном из признаков кризиса капиталистического мир-экономики. Она необратимо приводит к обострению конфликтов внутри международной системы и глобальному системному кризису. Рост количества участников мировой системы, углубления периферизации, кризис неоллиберальной модели глобализации и капиталистической мир-экономики, завершение лидерства США и т.д. являются одними из признаков формирования нового международного порядка.

Ключевые слова: глобальные тенденции, глобальные проблемы, международная система, мировой порядок, глобализационные процессы, периферизация, неравенство, взаимозависимость.

Fesenko M. Global Problems and Trends in the Development of the System of International Relations.

The global problems and tendencies of the development of the system of international relations under conditions of formation of a new international order are investigated. It is proved that all global problems are interconnected and mutually reinforcing each other. It is shown that the sharpness, scale and depth of ecological, civilization, social and political challenges of the XXI century are so big that no one participant of the international system cannot solve them themselves. Political and socio-economic problems of the international system under conditions of globalization are expressed in the deepening of peripherization, which indicates one of the signs of the crisis of the capitalist world-economy. It irreversibly leads to aggravation of conflicts within the international system and the global systemic

crisis. The growth of the number of participants in the world system, the deepening of peripherization, the crisis of the neoliberal model of globalization and the capitalist world-economy, the completion of US leadership, etc are some of the signs of the new international order formation.

Keywords: *global tendencies, global problems, international system, world order, globalization processes, peripherization, inequality, interdependence.*

У процесі розвитку людства накопився комплекс проблем, які з особливою очевидністю виявилися протягом останніх десятиліть. Вони є результатом негативного прояву науково-технічного прогресу та набули світових масштабів через прискорення глобалізаційних процесів. Глобалізація як об'єктивний процес посилення взаємозв'язків між учасниками міжнародних відносин спонукає до осмислення глобальних проблем і викликів, що постають перед людством. Їх зростання наполегливо вимагає пошуку моделей можливої консолідації.

З огляду на зазначене вважаємо, що необхідно розглянути комплекс глобальних проблем розвитку сучасної міжнародної системи.

Центральними проблемами розвитку світової системи є проблеми, викликані глобалізаційними процесами. Важливе місце в контексті глобалізації посідають соціокультурні, політичні, соціально-економічні, демографічні проблеми, проблеми міграції та зростання чисельності населення, політичні та цивілізаційні конфлікти, екологічні, проблеми, кліматичні зміни, вичерпання природних ресурсів і можлива енергетична криза. Перераховані проблеми протягом кількох десятиліть перестали бути лише економічними, політичними або екологічними та набули системного характеру. Отже, сучасне суспільство має справу з глобальною системною кризою, яка охоплює всі сторони його існування.

Всі глобальні проблеми взаємопов'язані та підсилюють дію одна одної. Наприклад, на сьогодні головними напрямками в політиці міжнародної безпеки визнані боротьба з тероризмом й екстремізмом, регулювання внутрішньодержавних етнічних конфліктів, контроль за поширенням зброї масового знищення і ракетних технологій (оскільки еволюція системи міжнародних відносин за останнє десятиліття призвела до помітного ослаблення режиму нерозповсюдження зброї масового враження) [1, с. 53].

У цьому зв'язку доводиться констатувати, що чимало вчених ставлять соціокультурні та політичні проблеми на перше місце. Це свідчить про «зіткнення» цивілізацій, що підтверджується, наприклад, проблемою поширення

ісламського фундаменталізму. Західні дослідники нерідко використовують такі поняття, як «іслам», «мусульмани», «араби» у значенні «тероризм», тож дослідження тероризму безпосередньо пов'язано з розглядом проблеми «зіткнення цивілізацій». Це свідчить також про те, що релігія дійсно є потужним фактором, здатним розділити цивілізації. Релігія чинить найбільший опір глобалізаційним процесам через надзвичайний консерватизм цього соціального інституту. З цієї точки зору, між глобалізацією та релігією існують нерозв'язні суперечки, які впливають із самої їх сутності.

Сьогодні більшість держав світу перебувають у периферійній зоні та не можуть скористатися перевагами глобалізаційних процесів й увійти до складу «країн золотого мільярда». Завдяки диспропорції в економічному розвитку і ситуації «нерівного партнерства» в епоху глобалізації вони є джерелом фундаменталізму, сутністю якого є повернення до «релігійно цивілізаційної єдності як джерела самоідентифікації населення». Розвиток фундаменталізму в країнах периферії стимулює розвиток ізоляціонізму, що поглиблює розрив між країнами центру та периферії [2, с. 67-68].

3-поміж глобальних проблем світової системи виокремлюється демографічна. При цьому демографічна проблема має кілька вимірів. Зростання чисельності населення планети, яке останнім часом сповільнюється, свідчить про настання другої стадії демографічного переходу. В цьому контексті зазначимо, що сьогодні існує щонайменше два підходи до оцінки зростання населення. Перша група вчених вважає, що зростання чисельності населення властива майже всім етапам історії людства, але гранично допустиме значення було перевищено лише в XX ст. [3]. На думку іншої групи дослідників, чисельність людства неодноразово перевищувала граничні значення, ставши, наприклад, однією з причин вимирання мегафауни в плейстоцені, але технологічний прогрес (наприклад, неолітична революція) давали можливість подолати кризу, що була зумовлена вичерпанням біологічної ніші. Цей факт свідчить про те, що і сучасна демографічна проблема не унікальна і може бути вирішена за допомогою подальшого прориву в технологічному розвитку [4].

Крім демографічних, виокремлюються міграційні проблеми, які полягають в інтенсифікації міграційних процесів і потоків. Одним із важливих аспектів у межах міграційних проблем є поступова зміна етнічного складу деяких регіонів Землі. При цьому «на тлі кризи інститутів національної держави всі «форми етнізму і релігійності» переживають період піднесення та затребуваності ще нещодавно «пасивними, деідеологізованими й атомізованими масами» [5, с. 274]. У підсумку маємо численні етнічні та релігійні конфлікти в регіонах з

неоднорідним етнічним складом. При цьому не вироблено справді ефективних механізмів адаптації та інтеграції мігрантів в культуру «титульної нації», що свідчить про провал політики мультикультуралізму. На сьогодні однією з можливостей зняти етнокультурну напруженість вважається формування мережевого суспільства. Першим дослідником мережевого суспільства виявився іспанський учений М. Кастельс. Він пояснював використання терміна «мережеве суспільство» тим, що це суспільство «створено мережами виробництва, влади і досвіду, які утворюють культуру віртуальності в глобальних потоках, які перетинають час і простір» [6, с. 505].

Соціально-економічні проблеми розвитку світової системи в умовах глобалізації виявляються в поглибленні периферизації, що свідчить про ще одну ознаку кризи капіталістичної світ-економіки. Вона незворотно призводить до загострення конфліктів усередині світової системи та загострення глобальної системної кризи. Сьогодні внутрішньо-системні конфлікти набули форми протистояння Півночі та Півдня. Одночасно напруженість світової системи ускладнюється зростанням активності національних та етнорелігійних груп на тлі розмивання державного суверенітету і прозорості кордонів. Соціально-економічні проблеми є показником нерівності держав, у тому числі у доступі до новітніх технологій і освіти, що уповільнює розвиток країн периферії. Консолідація міжнародної системи у вирішенні назрілих глобальних проблем має сконцентруватися на скороченні шкідливого для навколишнього середовища виробництва й прориві у розвитку новітніх технологій [4].

Прискорення економічного розвитку має разом з позитивними наслідками у вигляді підвищення рівня життя і негативні наслідки, які проявляються в посиленні антропогенного впливу на природне середовище. Одним із можливих шляхів вирішення цієї проблеми є перехід з екстенсивного шляху розвитку засобів використання природних ресурсів на інтенсивний, тобто необхідні розробка і впровадження більш екологічних засобів їх експлуатації. Основним чинником впливу на стан навколишнього середовища визнана енергетика, тому зусилля переважно мають бути спрямовані на зміни засобів видобутку і транспортування вуглеводнів і пошук безпечніших альтернативних джерел енергії. Вирішення екологічних проблем стикається з низкою суперечностей. Країни, що розвиваються, долучаються до руйнування екології через практично повну відсутність очисних споруд, екологічних фільтрів, на розробку або закупівлю яких вони не мають матеріальних ресурсів. Розвинені країни, що володіють технологіями екологічного очищення, замість вирішувати проблему

лише погіршують екологічну обстановку надзвичайно високими обсягами виробництва, які переносяться до країн, що розвиваються [7].

У дослідженні «Глобальні тенденції 2030: альтернативні світи» виділяється чотири мегатенденції. Перша з них – «розширення прав і свобод» – може сприяти відмові держав від абсолютного суверенітету, що прискорить перетворення міжнародного порядку на світовий, у формуванні якого братимуть участь усі учасники світової системи. Зростання середнього класу ознаменує структурні зрушення. Передбачається, що переважна частина населення світу не буде жити в злиднях; середній клас стане найбільш важливим соціальним й економічним актором у більшій кількості країн. Зростання впливу громадянського суспільства виявиться однією з найбільш важливих мегатенденцій, тому що вона одночасно є причиною і наслідком практично всіх інших мегатенденцій, включаючи розширювану глобальну економіку, швидке зростання країн, що розвиваються, і повсюдне використання нових технологій у сфері комунікацій та виробництва. З одного боку, констатуємо потенціал більшої особистої ініціативи як ключа до вирішення глобальних проблем протягом наступних 15-20 років. З іншого боку, за наявності такого структурного зсуву окремі особистості й невеликі групи зможуть легше отримати доступ до руйнівних і смертоносних технологій, зокрема до комп'ютерних засобів ураження, до високоточної та біологічної зброї. Це дозволить здійснювати масштабні акти тероризму, наділить невеликі групи можливостями, які раніше були винятковою монополією держави [8, с.8-9].

Друга мегатенденція – «розпорошення впливу» – передбачає, що Азія перевершить за потужністю Північну Америку і Європу разом узяті – за зростанням ВВП, за обсягом населення, за видатками на оборону і технологічні інвестиції. Китай має можливість набути статусу найбільшої економіки світу до 2030 р. Крім Китаю, Індії та Бразилії, на розвиток глобальної економіки впливатимуть регіональні гравці, такі як Колумбія, Індонезія, Нігерія, ПАР і Туреччина. Водночас економіки Європи, Японії та Росії швидше за все переживатимуть поступовий занепад. Завдяки комунікаційним технологіям влада зміщуватиметься в бік «багатомірних і аморфних мереж», які впливатимуть на поведінку учасників міжнародної системи. Держави, навіть із максимальними показниками ВВП й обсягом населення не зможуть нарощувати свій глобальний вплив і будуть змушені функціонувати всередині мереж і коаліцій багатополярного світу [8, с.8-9].

Третя мегатенденція – «демографічна ситуація» – передбачає, що в світі 2030 р. населення становитиме майже 8,3 млрд осіб. Виокремлюються кілька

тенденцій у межах демографічної проблеми: старіння населення – структурне зрушення, властиве як розвиненим країнам центру, так і країнам периферії; зменшення кількості «молодих спільнот і держав»; міграція, яка виявиться гострою проблемою міжнародного співробітництва; урбанізація, що зростає – ще одне структурне зрушення, яке сприятиме економічному зростанню, але зумовить проблеми з продовольчими та водними ресурсами; у країн, що старіють, виникнуть проблеми з підтриманням рівня добробуту, а їх потреба у кваліфікованій і некваліфікованій праці сприятиме глобальній міграції; завдяки швидкій урбанізації обсяг міських будівель для житла, офісів і надання транспортних послуг в наступні сорок років може практично зрівнятися з усім обсягом таких споруд за всю світову історію будівництва [8, с.8-9].

Четверта мегатенденція – «нестача продуктів харчування, води і енергоресурсів, що зростає». В результаті зростання світового населення та збільшення середнього класу потреби в продуктах харчування, воді та енергії зростуть приблизно на 35, 40 і 50 відсотків відповідно. Зміни клімату погіршать перспективу доступності цих життєво важливих ресурсів, причому зростатиме контрастність погодних умов – збільшиться кількість опадів у зонах вологості, зони з низьким рівнем річних опадів стануть ще сухіші. Основні зміни в кількості опадів відбудуться на Близькому Сході та в Північній Африці, а також на заході Центральної Азії, на півдні Європи, в Південній Африці і на південному заході США. Низка країн не матимуть достатніх засобів, щоб уникнути нестачі продуктів харчування або води без консолідованої допомоги з боку світового співтовариства. Цю проблему неможливо вирішити без впливу на рівень споживання продуктів і послуг, на використання ресурсів. Наприклад, сільське господарство залежить від доступності джерел води та якості добрив. Гідроенергетика є потужним джерелом енергії для деяких регіонів. Водночас використання альтернативних джерел енергії, до яких належать різні види біопалива, за прогнозами, можуть спровокувати дефіцит продуктів харчування. Розвиток ситуації може привести і до продуктивної співпраці, компромісів і консолідації. Наприклад, сільське господарство Африки вимагає кардинальних змін для запобігання можливому дефіциту продуктів харчування, адже на відміну від країн Азії та Південної Америки, які досягли помітних успіхів у виробництві сільськогосподарської продукції на душу населення, Африка лише нещодавно вийшла на рівень 1970-х рр. [8, с.8-9].

Глобалізація є об'єктивним, комплексним та універсальним процесом, який охоплює всю світову систему. Регулювати та передбачати її наслідки можливо спільними зусиллями урядів держав і недержавних учасників світової

системи, у першу чергу, різних міжнародних організацій. Аналіз функціонування та наслідків їх діяльності викликає велику кількість суперечок між дослідниками феномену глобалізації. Процеси глобалізації зумовлюють стрімке зростання кількості різноманітних учасників світової системи, що сприяє подальшому прискоренню її трансформації та ускладнює аналіз цієї складної системи та можливість передбачати напрями її розвитку.

Для глобалізації не існує кордонів національно-державного суспільства. При цьому слід відрізнити процеси інтернаціоналізації, глобалізації та транснаціоналізації. З інтернаціоналізацією пов'язуються процеси, які знижують значення кордонів і підвищують роль міжнародних угод і контрактів для національного суспільства. В економіці процес інтернаціоналізації визначається за об'ємом експорту та імпорту, серед населення – зростаючою часткою іноземців; у науці – зростанням значення іноземних експертів для національного престижу вчених; у громадській думці – кількістю трансльованих іноземних радіо- та телепрограм.

Про транснаціоналізацію можна говорити в тому випадку, якщо функціонують інституційні структури та колективні учасники міжнародних відносин, що діють відповідно до нового національно-державного правового порядку. Сюди відносять міжнародно-правові угоди, які містять часткову відмову від суверенітету. Особливо це стосується об'єднань, подібних до НАТО або ЄС. «Глобальними гравцями» стають також підприємства, які створюють порядок і структури, незалежні від національних стандартів. Велике політичне значення у цьому зв'язку має перетворення крупних банків, страхових компаній та транснаціональних фінансових і валютних «клерків». Виникають також неурядові організації та мережа підприємств-мігрантів, вплив яких ще не вивчений [9, с. 107].

У цьому контексті цікавою є позиція українського вченого, професора С. Шергіна, який переконаний, що масштабність і багатофакторність глобалізації дають підстави інтерпретувати її як об'єктивний процес реструктуризації та якісного розвитку міжнародного простору. За умов перерозподілу сфер глобального впливу основний опонент США Китай вже створив нові інституціональні структури за межами американської досяжності. Мається на увазі Шанхайська організація співробітництва (ШОС). Китай у конкурентній боротьбі за доступ до ресурсів планети значно розширив кордони своєї економічної експансії. Отже, триває тотальна конкурентна боротьба епохи глобалізації. Її основними учасниками є, з одного боку, «Група семи», а з іншого

– країни світової периферії, які продовжують реалізацію протилежних за геополітичною спрямованістю цілей [10, с. 42-46].

Сьогодні констатується відсутність самодостатніх країн, суспільств або співтовариств. Це і є зворотне, негативне формулювання загальновизнаного принципу повної взаємозалежності. Однак певна країна може бути самодостатньою за якимось окремим параметром. Наприклад, США цілком самодостатні у військовому відношенні, тобто вони можуть самі себе захистити, виробляють усі необхідні для цього види озброєнь та володіють самодостатньою військово-технологічною базою. Тобто всі необхідні для підтримки обороноздатності країни технології існують на території США та в разі кризової ситуації можуть бути взяті під безпосередній контроль американським урядом.

Гострота, масштаб і глибина екологічних, цивілізаційних, соціальних і політичних викликів ХХІ ст., є такими, які жоден суб'єкт світової системи не зможуть вирішити самотійно. Вже повністю завершився процес глобалізації у галузі використання земної кулі як єдиної ресурсної бази та у галузі впливу людства як єдиного суб'єкта господарчої та природокористувальної діяльності на навколишнє середовище. Для подальшого сталого розвитку необхідна консолідація міжнародного порядку. З цієї точки зору, глобалізація є необхідною, але не достатньою умовою виживання людства. Глобалізаційні процеси містять елемент мондіалізму, і на сьогодні існує два головних варіанти реалізації мондіалістського сценарію: м'який та жорсткий.

За умов реалізації м'якого мондіалістського сценарію формально суверенні держави будуть продовжувати існувати, а їх урядам залишаться вельми серйозні повноваження у галузі внутрішньої політики, екології, соціальної сфери, освіти та охорони здоров'я. При цьому існуватиме певний єдиний планетарний орган влади, який володітиме виключною монополією на вирішення всіх проблем глобального походження та стежитиме за безумовним дотриманням будь-якою місцевою владою певного універсального кодексу прав і зводу законів, що стосуються прав людини, глобальних питань економіки та екології, загальнопланетарних аспектів життєдіяльності людства [11, с. 165].

У разі якщо у майбутньому відбудеться глобальний катаклізм, екологічна катастрофа або світова війна, імовірнішим стане варіант жорсткого мондіалізму. Певна організована політична сила, що перемаже або найповніше збереже апарат влади, зможе встановити контроль на планеті в цілому або на її придатній для життя частині. Глобальні виклики, у тому числі екологічні, можливо, зроблять мондіалістський розвиток єдино можливим для виживання людства. Тому

навіть чи треба розглядати його як абсолютне зло, з яким неможливі ніякі компроміси, або як кінець світу.

На переконання багатьох учених, однією з актуальних проблем є експансія штучного інтелекту, що витісняє реальний світ на другий план, викликає явище, що називається, за визначенням відомого західного вченого Дж. Мітельмана, «синдромом Сатурна» [12, с. 32]. Він полягає у тому, що коли щільність популяції, розмір використовуваних нею ресурсів, вироблених благ та обсяг виробленої нею інформації перевищують критичний рівень, наступають явища депопуляції, самознищення штучної цивілізації – війна, депопуляція у низці країн, СНІД, суїциди, зростання кількості абортів і бездітних сімей, техногенних і природних катаклізмів, масова смертність від голоду, агресивність, ірраціональність поведінки людей. У цьому контексті нагадаємо, що за період з 1960 р. по 1990 р. збиток від стихійних явищ зріс на нашій планеті у 40 разів та становив 43 млрд дол. за рік [13, с. 211]. Слід зауважити, що ця тенденція динамічно посилюється. Однак вважати зазначені факти наслідком наростання агресивності природи немає достатніх підстав тому, що подібні дослідження не здійснювалися або не оприлюднювалися. Проте в будь-якому випадку необхідний новий глобальний порядок взаємодії людини та природи.

Учасники міжнародної системи (держави, міжнародні урядові та неурядові організації, ТНК) вкрай різноманітні за багатьма параметрами. Насамперед вони значно відрізняються ресурсами. Якщо економічний показник є основним для ТНК, транснаціональних банків, то інші актори, маючи значно менші економічні та фінансові можливості, стають політично впливовими. Так, наприклад, у результаті інтернаціоналізації виробництва, зростання міжнародних фінансових трансакцій, що обчислюються сотнями мільйонів доларів щодня, уряди втрачають мільйони доларів річних податків. Відомий дослідник глобалізації Д. Хелд зазначає, що ТНК контролюють від 40 до 60 % світового багатства. Ринкова вартість багатьох із них може бути вища за сукупне національне багатство низки країн. Так, ринкова вартість корпорації *Microsoft* (близько 450 млрд дол.) більше річного ВВП десятків країн. «Кількість переходить у якість, та в силу цієї діалектики багато ТНК самі себе вже відчувають державами та імперіями» [14, с. 49].

Інформаційно-комунікативні технології сприяють збільшенню кількості сучасних транснаціональних акторів, ефективності їх роботи та впливу на інститут національних держав. Відносини між традиційними та новими учасниками міжнародної системи далеко не однозначні. Втім, незважаючи на негативні наслідки діяльності ТНК, співробітництво держав і нових

транснаціональних акторів динамічно зростає. Внаслідок цього розвивається не тільки багатостороння дипломатія, метою якої є залучення більш ніж двох держав до вирішення будь-якої проблеми, а й багаторівнева дипломатія. В її межах питання вирішуються на основі взаємодії різних державних і недержавних акторів. Слід зазначити, що інколи недержавні учасники стають навіть більш гнучкими й менш бюрократизованими структурами, ніж держави.

Протягом останніх десятиліть економічна та політична взаємозалежність всередині і між регіонами посилюється та має багатоаспектні й неадекватні наслідки для різних спільнот. Міжрегіональна і глобальна політична, економічна та культурна конкуренція змінює старі ієрархії та зумовлює появу нових відмінностей на рівні як окремих громадян, так і на рівні держави. Світові проблеми, від поширення генетично модифікованих продуктів, відмивання грошей до глобального тероризму та природних катастроф, стають дедалі актуальнішими, тому що вирішувати їх можна лише спільними зусиллями. Це, безперечно, трансформує традиційну роль, функції, основні інституції та відповідальність національного уряду перед своїми громадянами в епоху глобалізації.

Отже, глобальна світова система характеризується стрімкими змінами у політичній, економічній, соціальній, культурній сферах, що актуалізує переосмислення форм і механізмів ефективного політичного управління її учасниками та їх консолідовану відповідальність за сталий розвиток людства. Збільшення кількості, функцій і впливу міжурядових, міжнародних урядових та неурядових організацій, ТНК на регіональному і глобальному рівнях, від ЄС до СОТ, порушує важливі нормативні питання стосовно подальшого напрямку формування міжнародного порядку й інтересів, які він буде відстоювати.

Зростання кількості учасників світової системи, криза неоліберальної моделі глобалізації та капіталістичної світ-економіки, завершення періоду лідерства США тощо є одними з ознак формування нового міжнародного порядку. Наявність глобальних проблем вимагає консолідації міжнародного порядку задля їх спільного вирішення. Тому уявляється важливим, щоб серед учасників світової системи не з'явилися претенденти, які заради реалізації власних амбіцій боротимуться за одноосібне домінування в процесі консолідації міжнародного порядку. Підвищення впливу нових транснаціональних акторів на міжнародну політику є ознакою кризи капіталістичної світ-економіки, яка досягла просторових меж. Відсутність можливості поглинати нові території призвела до необхідності внутрішніх структурних змін, а отже, зміни способів розподілу і перерозподілу доходів. Іншою ознакою досягнення просторових меж

експансії капіталістичної світ-економіки й ускладнення її структури є фрагментація світової системи, що виявляється у зростанні кількості держав і нових недержавних акторів.

Отже, соціально-економічна та політична диференціація виявляється у кілька способів. Першим назвемо розрив, який постійно зростає, між доходами на душу населення у розвинених країнах та тих, що розвиваються. Світовий валовий продукт за останні півсторіччя, з 1962 зріс з 3 трлн доларів до 72,7 трлн доларів у 2012 р. [15], втім розподіл прибутку залишається надзвичайно нерівномірним. На відміну від майже десяти країн – «великих ринків, що формуються» (Бразилії, Індії, ЮАР, Туреччини, Польщі, Південної Кореї, Китаю, Аргентини, Мексики, Індонезії), населення більшості країн Африки, значної частини південної Азії та Латинської Америки відчуло за останні тридцять років зниження життєвого рівня. Згадані країни також жорстко перенесли останні кризи, наприклад, фінансову кризу 1997-1998 рр., яка фактично призвела до знищення середнього класу у Південній Кореї, Таїланді та Індонезії, та останньої вже глобальної фінансово-економічної кризи 2007-2009 рр., наслідки якої відчуватимуться ще не один рік.

Розвинені країни Заходу, в яких проживає лише четверта частина людства, витрачають на свої потреби 70 % усієї вироблюваної енергії, 75 % металів, 60 % продовольства, 85 % деревини. У цілому ж, найрозвиненішим країнам дістається 85 % світового доходу, тоді як більше мільярда людей перебувають у суцільних злиднях, і ця тенденція наростає. На дев'ятсот мільйонів, яким пощастило жити в багатій «західній зоні», припадає 86% споживчих витрат, 79% світового доходу, 58% світового споживання енергії і 74% всіх телефонних мереж. Для порівняння – на найбільш бідні 1,2 млрд світового населення припадає 1,3% світового споживання енергії, 5% споживання м'яса та риби та 1,5% телефонних мереж. Глобальна нерівність з усіма її наслідками, поза сумнівом, слугує найбільшим джерелом жорсткої соціально-економічної диференціації учасників міжнародної системи [16, с. 59].

За останнє десятиліття співвідношення рівня доходів багатих і бідних не тільки не скоротилося, але помітно зросло: з 13:1 в 1960 р., до 74:1, хоча в порівнянні з серединою століття сукупний обсяг споживання, судячи з оцінок ООН, зріс приблизно в 6 разів. Однак 86% його припадає зараз на 1/5 частину населення, на інші 4/5, що залишилися, – 14%. Частка світового доходу, яка перебуває у розпорядженні найбільш бідної частини людства, не просто мала - вона має тенденцію до зменшення: у даний час приблизно 1,3 млрд людей живуть в

умовах абсолютної бідності. Отже, поза «центром» світ-системи існує «периферія», що страждає від бідності та голоду [17].

Значно зросла і соціальна нерівність. Високорозвинені країни Півночі (менше десятої частини світового населення) орієнтуються на дохід у 30 тис. дол. на душу населення за рік, тоді як життєвий рівень 85% населення Землі не сягає 3 тис. дол. на рік. Спеціалізовані агенції ООН розрахували, що накопичення 20% найбільш заможної частини світового населення у 30 разів перевищувало накопичення 20% найбідніших мешканців міжнародної системи у 1960 р. А вже на початку XXI ст. це співвідношення дійшло до критичного – 78:1. Сьогодні дохід 500 млрд людей перебільшує дохід половини світового населення. Багатство трьох найзаможніших людей планети перевищує сукупний ВВП усіх найменш розвинених країн. Їхні статки більші за дохід 600 млн людей, які мешкають у 36 найбідніших країнах світу [16, с. 59].

Отже, констатуємо, що надії на зближення полюсів – «центра» та «периферії» – в межах сучасної світ-системи та міжнародної системи в цілому уявляються на початку XXI ст. нездійсненними. Наприклад, у Бразилії заможні 10% населення отримують 48% усіх доходів нації. Усього лише десять телекомунікаційних компаній володіють 86% усього ринку телекомунікацій на суму у 262 млрд дол.; 91% користувачів Інтернету припадає на розвинені країни (щоб придбати комп'ютер, мешканець Бангладеш має збирати кошти протягом вісімдесяти років, мешканцю ж розвинутої зони достатньо однієї місячної зарплатні). Англійська є мовою 80% веб-сайтів, хоча цю мову не розуміють дев'ять з десяти мешканців планети. На перші 10 компаній припадає 84% світових досліджень і розробок. Більше 80% патентів, що видані у розвинених країнах, належать резидентам індустріальних країн; 97% усіх винаходів припадають на розвинені індустріальні країни [16, с. 60].

Все актуальнішою стає проблема голоду в країнах «третього світу», тоді як 1,2 млрд людей, які живуть на Заході, споживають їжі значно більше, ніж вони потребують. У США, наприклад, щорічно витрачається більше 100 млрд дол. для боротьби з наслідками переїдання. Їжа є найбільш рекламованим товаром у США, Франції, Бельгії, Австрії. Кожний другий американець страждає від зайвої ваги (55% населення), а кожний п'ятий – від повноти. Повнота американців коштує національній економіці 118 млрд дол. щорічно (не рахуючи 33 млрд дол., що йдуть на програми дієт та ін.). Зайва вага населення Британії спостерігається у 51% і є свідченням того, що чисельність повних людей за останні десять років подвоїлась. У Німеччині зайву вагу мають 50% населення. Поки більшість американців та європейців мають практично необмежені споживчі можливості,

повсякденне життя мільйонів людей в Африці, Азії, Латинській Америці та у країнах колишнього радянського блоку позбавлена продовольчого достатку, якісного медичного обслуговування та освіти, так само, як і гідної роботи [18].

Більше половини населення планети страждають від недоїдання. Аналіз, що здійснили експерти ООН, показав, що 1,2 млрд людей страждають певним видом хвороби від недоїдання, вони просто голодують, а друга, більша кількість людей недоїдають. В Індії від голоду страждають 53% населення, а у Бангладеш – 56%, в Ефіопії – 48%. У п'яти африканських країнах – Кенії, Малаві, Сьєра-Леоне, Замбії та Зімбабве – хронічно голодують 40% населення. П'ять мільйонів дітей вмирають щорічно від недоїдання, а багато мільйонів не здатні вчитись та опанувати професії, відчуваючи постійний голод. За оцінками, в 2010-2012 рр. майже мільйон осіб хронічно недоїдали (за показниками енергетичної цінності раціону харчування). Це становить 12,5% населення світу (кожна восьма особа). З них переважна більшість – 852 мільйона – мешкають у країнах, що розвиваються, де в даний час, за оцінками, недоїдають 14,9% населення. Констатуються суттєві зміни у розподілі недоїдання, якщо порівнювати становище в 1990-1992 рр. і в 2010-2012 рр. Найшвидше частка осіб, що недоїдають, скорочувалася в Південно-Східній та Східній Азії (відповідно з 13,4 до 7,5% і з 26,1 до 19,2%), а в Латинській Америці – з 6,5 до 5,6%. За той же період частка Південної Азії зросла з 32,7 до 35,0%, країні Африки на південь від Сахари – з 17,0 до 27,0% і Західної Азії та Північної Африки – з 1,3 до 2,9% [19].

Однією з найважливіших проблем у вік інформаційно-технологічної революції залишається проблема інформаційної нерівності та неписьменності в світі. Про це свідчить той факт, що більше половини дорослого населення 23 країн неписьменними. Мова йде насамперед про африканські країни, але також про Афганістан, Бангладеш, Непал, Пакистан, Гаїті. В цьому контексті зазначимо й існування гендерної проблеми, адже більше половини жінок у 35 країнах неграмотні. Крім перерахованих вище, мова йде про Алжир, Єгипет, Індію, Гватемалу, Марокко, Лаос, Нігерію, Саудівську Аравію. Півмільйона жінок щорічно прибувають у Західну Європу для сексуальної експлуатації. Якщо у відсотковому відношенні кількість неосвічених осіб у світі останнім часом знизилася, то в абсолютному показнику вона зростає. Значну роль у цьому відіграє те, що реальне життя таких людей підпорядковане архаїчним сімейним традиціям, які часто виправдовують багатодітність легендами, які витікають з низки забобонів. У результаті, розрив між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються, стає все більшим, утворюючи парадоксальну ситуацію

одночасного природу письменних в абсолютних цифрах та неписьменних – у відносних [18].

На початку XXI ст. взяті разом країни, що розвиваються, зазначає відома українська вчена О.В. Зернецька, мали усього 4% комп'ютерів від загальної кількості комп'ютерів у світі. Дев'яти найбагатшим країнам належали 75% усіх телефонних апаратів. Тридцять найбідніших країн зовсім не мали газет, а в тридцяти інших виходило тільки по одній. Для порівняння: в Японії видається 125 щоденних газет, а у США – 1687. Середній показник для Європи – 39 газет на країну, тоді як в Африці їх лише три. Середній світовий показник щодо радіоточок – 330 на 1000 населення. У багатих країнах він сягає 911 на 1000 осіб, а в бідних – 142 приймачі на 1000 осіб. У 34 країнах зовсім немає телебачення. Середній світовий показник – 137 телевізорів на 1000 населення. В багатих країнах він дорівнює 447 телевізорів на 1000, і різкий контраст із цим показником становить цифра 36 телевізорів на 1000 осіб у бідних країнах [20, с. 51-52].

Такий вражаючий розрив у розподілі засобів масової комунікації дістав науковий термін «інформаційні провали» (від англ. – *information gaps*). Зрозуміло, що «інформаційні провали» спостерігаються і на рівні однієї окремо взятої країни, де існує нерівність у доступі до інформації серед різних груп населення. Втім найпоказовіша нерівномірність реєструється між країнами із різним рівнем розвитку. Більшість каналів глобальної комунікації контролюється більш розвиненими державами. Це означає, що вони мають потенціал для отримання та поширення інформації, а також можливість контролювати потік і зміст повідомлень, які надходять до менш розвинених країн.

З-поміж критеріїв соціально-економічної диференціації згадаємо загальне зниження тривалості життя на планеті, яке контрастує з його підйомом у розвинених країнах. Тривалість життя знизилася нижче 60 років у 45 країнах, переважно африканських, але також в Афганістані, Камбоджі, Гаїті, Лаосі, Папуа Новій Гвінеї. Тривалість життя нижче 50 років визначена у 18 країнах. У Сьєра-Леоне вона взагалі становить усього 37 років. Рівень дитячої смертності раніше 5 років перевищує 10% у 35 африканських країнах, а також у Бангладеш, Болівії, Гаїті, Лаосі, Непалі, Пакистані, Ємені.

Необхідно зазначити, що винятково швидкий темп зростання населення і споживання людством природних ресурсів актуалізують питання про не відновлення та обмеження ресурсної бази планети. Підраховано, що за сучасних темпів споживання більшості невідновлюваних ресурсів людству вистачить лише на найближчу перспективу, яка обчислюється від кількох десятків до

кількох сотень років, що зовсім небагато за історичними масштабами. При цьому слід мати на увазі, що значна частина наявних запасів, які зосереджені у родовищах, знаходиться у важкодоступних місцях або представлена відносно бідними рудами. Якщо не так давно людство видобувало більшість корисних копалин відкритим способом або на глибині, яка не перевищувала 600 м, то вже сьогодні ситуація суттєво змінилася. Місця видобутку корисних копалин виснажилися, і тепер нерідко стоїть задача розробляти родовища на глибині 8-10 км або на дні океану. Це потребує не тільки значних інвестицій, а й розробки нової техніки та технологій для видобутку й переробки. Отже, абсолютно нагальним є не тільки розвиток безвідходних технологій, а й розумне використання тих ресурсів, якими людство вже користується (причому найчастіше нераціонально) [16, с. 61-62].

Ще одним фактором диференціації є посилення міграції бідного населення, яка і в майбутньому буде тільки зростати. Міжнародна міграційна служба ООН припускає, що на незаконному ввозі іммігрантів злочинні організації заробляють до 7 млрд дол. щорічно. Дослідники доводять цю цифру до 12 млрд доларів.

Утім неминучість протистояння «центру» та «периферії» «пом'якшується» кількома обставинами. По-перше, багата «Північ» настільки сильніше бідного «Півдня», що силові протистояння планомірного та розрахованого на серйозні силові зрушення характеру практично виключено. Звісно, дві країни «Півдня» (Індія та Пакистан) уже мають ядерний потенціал, проте їм ще дуже далеко до рівня розвинених країн «Півночі». По-друге, нації бідного «Півдня» не мають необхідної солідарності, не можуть знайти навіть віддаленого еквіваленту «руху неприєднання» середини ХХ ст., солідарності ОПЕК 1970-х рр., організаційного взаєморозуміння південних розвинених країн у ході порівняно короткого діалогу «Північ-Південь», що завершився у 1984 р. у мексиканському Канкуні. По-третє, у середовищі розвинених країн уже викристалізувалися «тигри», які успішно використовували сучасну технологію держави типу Південної Кореї та Сінгапуру. Крім всесвітньо визнаних «тигрів», до категорії учасників світового розвитку приєдналися Чилі, Домініканська Республіка, Індія, Маврикій, Польща, Туреччина. У менш благополучних країнах з'явилися «острови сучасної технології» (Сан-Паулу у Бразилії або прикордонна мережа складальних заводів на півночі Мексики). По-четверте, з'являється усвідомлення проблеми деякими важливими країнами. Скажімо, Лондон дещо збільшив зовнішню допомогу країнам, що розвиваються. Британський уряд офіційно нагадав про існування загальнолюдських проблем. Серед них найбільш гострими вважаються такі, як

глобальне потепління, деградація родючих земель, знищення лісів, втрата біологічних відмінностей, забруднення та необмежений лов риби в океанах, нестача прісної води, зростання населення та зменшення площі родючої землі. Всі ці проблеми серйозно загрожують сталому розвитку усього людства [18].

Незважаючи на відсутність дієвої допомоги країнам «третього світу», загальна сума, що знаходиться у розпорядженні організованої злочинності, за офіційними даними ООН, сягла на початку XXI ст. 1,5 трлн дол. Сьогодні транснаціональна організована злочинність є великим бізнесом, який має близько 870 млрд дол. прибутку на рік [21]. У той час, як знання Заходу про те, як позбавитись бідності, досягли нових висот, допомога бідній частині людства зведена до тривіальних сум. Пік допомоги Заходу бідним країнам був досягнутий у 1991 р. – 70 млн доларів. Ця цифра стала згодом зменшуватись насамперед через те, що зменшили розміри допомоги США, на які припадає 17% допомоги всієї індустріальної «Півночі». Навіть офіційні представники Комітету з допомоги бідним країнам Організації економічного співробітництва та розвитку дорікнули США за «неадекватність» допомоги країнам, що розвиваються. Міжнародна допомога сільському господарству у голодуючих країнах упала між 1990 та 2000 рр. на 50%, а загальна допомога найбагатших країн бідним знизилась до небагато низького рівня – 0,22% від їх колективного валового продукту. Ця частка зменшується та віддаляється від цілі, поставленої Організацією Об'єднаних Націй – 0,7% ВВП розвинутих країн. Зараз допомога Півночі Півдню становить – 0,25% північного ВВП, що на 50% менше рекордного рівня 1991 р. Рівень наданої допомоги за країнами є таким: Франція – 0,48% ВВП, Німеччина – 0,33%, Японія – 0,20%, Британія – 0,27%, США – 0,12-0,08% ВВП. Американський уряд заспокоїв своїх платників податків: 80% усіх сум допомоги фактично витрачається на потреби американських корпорацій та американських консультантів [22, с.304].

Перспектива на найближчі 30-50 років не дозволяє сподіватися на наближення рівня бідних країн до рівня багатих. Для бідних країн практично головною умовою виходу зі стану безнадійної відсталості є збільшення споживання енергії. На початку третього тисячоліття найбільше енергії світу дає нафта (39,5%); за нею слідує вугілля – 24,3%, природний газ – 22,1%, гідроелектричні станції – 6,9%, атомні станції – 6,3%. У розвинених країнах значне місце посідає атомна енергія: 79% – у Франції, 60% – у Бельгії, 39% – у Швейцарії, 37% – в Іспанії, 34% – в Японії, 21% – у Британії, 20% – у США. У світі діють 434 атомні реактори, що виробляють електрику. ОЕСР припускає, що до 2025 року дві третини новоутвореної енергії повинні припадати на розвинені країни.

Звідти ж може прийти енергія до найбідніших двох мільярдів світового населення, які сьогодні абсолютно не користуються електрикою [22, с. 305].

Такі країни, як Китай, найближчими десятиліттями, в основному, отримуватимуть основну енергію з нафти (після 1995 р. і Індія, і Китай перевершили можливості використання власних нафтових родовищ і все частіше звертаються до країн Перської затоки). Все це призведе до загострення взаємовідносин між країнами регіону. Одним із імовірних сценаріїв, на думку С. Кауфмана, дослідника Ради національної безпеки США, «може бути війна, що ініціюється економічною нерівністю «Півночі» та «Півдня» з масовими збитками». Розповсюдження зброї масового знищення робить ситуацію вибухонебезпечною. У країн «Півдня» на початку XXI ст. з'явилась ядерна зброя, тож кількість ядерних держав серед світових країн-бідняків, яким майже немає чого втрачати, може зрости. Особливо напружений період, за багатьма прогнозами, почнеться після 2015-2020 рр. [23, с. 56].

Отже, можна зробити такі попередні висновки: досить важко довести, що утворення єдиної світової економіки зробило розвинені країни біднішими; розвинені країни, безумовно, стали залежними у процесі міжнародного поділу ринку праці, але і всі інші країни значною мірою відчувають залежність від інших; індустріалізація у будь-якому разі веде (часто повільно) до стійкого типу розвитку у міру загострення міжнародної конкуренції у виробничому секторі; торгівля, спеціалізація та використання унікальних особливостей кожної країни завжди вели до позитивних результатів; майбутнє країн «третього світу» залежить від стратегії розвитку та рівня компетентності правлячої еліти бідних країн.

Список використаних джерел і літератури

1. Косиченко А. Г. Глобализация и религия // Век глобализации. 2013. № 1. С. 47-58.
2. Кудряшова И.В. Фундаментализм в пространстве современного мира // Полис. М., 2002. № 1. С. 66-77.
3. Чумаков А. Н. Глобализация: контуры целостного мира. М. : Проспект, 2014. 512 с.
4. Назаретян А.П. Нелинейное будущее. Мегаистория, синергетика, культурная антропология и психология в глобальном прогнозировании; Ин-т востоковедения РАН, Центр мегаистории и системного прогнозирования, Благотворительный фонд Сергея Саркисова, Междунар. фонд за выживание и

- развитие человечества, Фонд «Здравомыслие». Изд. 3-е, перераб. и доп. Москва : Аргмак-Медиа, 2015. 508 с.
5. Сафонов А. Л. Нация и этнос: социальные группы в «плавильном котле» глобализации // Социально-гуманитарные знания. 2013. № 1. С. 273-288.
 6. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. М.: ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
 7. Вебер А. Б. Человечество перед экологическим вызовом // Универсальная и глобальная история. Эволюция Вселенной, Земли, жизни, общества / под ред. Л. Е. Гринина, И. В. Ильина, А. В. Коротаева. Волгоград : Учитель, 2012. С. 597-607.
 8. Global trends 2030: alternative worlds a publication of the national intelligence council. December 2012. NIC 2012-001. 169 p.
 9. Кауфман Ф.-Х. Глобализация и общество // Глобализация : Контуры XXI века : Реф. сб. / РАН. ИНИОН. Центр научно-информ. исслед. глобальных и региональных пробл. М., 2004. Ч. I. 264 с.
 10. Шергін С. О. Парадокси і проблеми глобалізації // Зовнішні Справи. Травень 2008. С. 42-46.
 11. Римашевская Н. М., Галецкий В. Ф., Овсянников А. А., Население и глобализация : 2-е изд. М. : Наука, 2004. 322 с.
 12. Mittleman J. H. The Globalization Syndrome / J. H. Mittleman. Princeton : Princeton University Press, 2000. 396 p.
 13. Rugman A. The End of Globalization. New York: Random House. 2001. 379 p.
 14. Held D., A. G. McGrew. D. Goldblatt and J. Perraton. Global Transformations Politics, Economics and Culture. Stanford : Stanford University Press, 1999. 515 p.
 15. Gross World Product 2012 / The World Bank official cite. 2012. URL: <http://search.worldbank.org/all?qterm=gross+world+product++&title=&filetype=>
 16. Матеріали українсько-турецької філософсько-педагогічної конференції : Г. Сковорода і Ф. Гюлен : своєчасність традиції гуманізму. К. : Інформ системи, 2010. С. 76-82. 204 с.
 17. Гриняев С., Чугунов В. Международный терроризм как инструмент глобального управления / Агентура. Ру. 2007. URL: <http://www.agentura.ru/dossier/russia/people/grinyaev/obob/>
 18. Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление. М. : Логос, 2002. 254 с.
 19. Недоедание в мире в 2012 году / Официальный сайт Продовольственной и сельскохозяйственной организации ООН / Положение дел в связи с отсутствием продовольственной безопасности в мире 2012. URL: <http://www.fao.org/docrep/017/i3027r/i3027r01.pdf>.

20. Зернецька О. В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини. К. : Освіта, 1999. 351 с.
21. Конвенция ООН против транснациональной организованной преступности празднует 10 лет / UNDOC Управление ООН по наркотикам и преступности. 2 октября 2013. URL: <http://www.unodc.org/unodc/ru/frontpage/2013/September/un-convention-against-organized-crime-celebrates-10-years.html>.
22. Уткин А. И. Американская империя. М. : Изд-во Эксмо, 2003. 736 с
23. Уткин А. И. Единственная сверхдержава. М. : Алгоритм, 2003. 576 с.